

Szabó Júlia

CSONTVÁRY TIVADAR: ZARÁNDOKLÁS A CÉDRUSOKNÁL LIBANONBAN

Mint a témával foglalkozó kutatók, költők, interpretátorok – mindenekeelőtt Németh Lajos, Fülep Lajos, Hamvas Béla, Jászai Géza, Perneczky Géza, Nagy László, Pilinszky János, Kovács Péter; és még folytathatnám a sort – prózában vagy versben megírták, *Csontváry Tivadar* a történelmi tájfestészet egyik legkiemelkedőbb képviselője Magyarországon és Európában.¹ A történelmi táj számára nemcsak a haza földje, hanem az eurázsiai kultúra több nagy színhelye (például Taormina, Athén), a bibliai Kelet (Egyiptom, Jeruzsálem, Názáreth) és mindenekeelőtt az ókor nagy keleti kultúráinak egyik központja, Baalbek. Ezt a várost hazai előzményekből formált személyes mitológiájában egy tágabb haza (őshaza)-fogalomba építi bele.

Csontváry levelezéséből és más írásaiból kiderül, hogy olyan abszolút tájfestészetet akart teremteni, amelyben a színek és formák, fények és árnyékok tökéletes harmóniájában önálló integritásként jelenik meg a táj, múltját és jelenét, sőt olykor jövőjét is magában rejtő mondanivalóinak sokasága. Ezzel az abszolút történelmi tájképpel akarta Csontváry a magyar művészetet európai rangúvá tenni, s a magyarság történeti küldetését egy területen teljesíteni.

Csontváry a baalbeki ókori eredetű, több kultúrához is köthető romokat „tízezer éves kézimunkának” véli s „napimádó elődeink kezemunkájaként” tiszteli. Emellett a romok ábrázolását primer festői feladatként fogja föl: valami romantikus plein-airt akart festeni, az ábrázolt táj tiszta szín- és fényminőségeinek a lehető legpontosabb bemutatására törekedett. A vedutát „költőileg kiegészítette” egy óriási kötömb ábrázolásával, mely jelenleg a város közelében található, s melyet Csontváry „áldozókőnek” nevezett. Ezt a követ több évtizeddel korábban egy skót romantikus panorámafestő, David Roberts is szerepeltette helyszíni tapasztalatok nyomán készült Baalbek-látképen, melyet 1842-ben állított ki Londonban. Az igen fontosnak gondolt motívumokat Csontváry eszmei okokból helyezte el a széles panorama kompozícióba, az áldozókő mellé a szentként tisztelt cédrusfát, mert a képpel kinyilatkoztatást akart teremteni. „Ősi múltunk a világfejllesztő urunk energiájához való kapcsolódást tárja elénk a hatezer éves cédrusfákkal – írja Csontváry feljegyzéseiben –, melyek még ma is azt hirdetik, hogy itt pihent Attila hunjainkkal.”² A kő és a cédrusfa tehát a magyar (hun) őstörténet motívuma Csontváry szerint az ókori város romjainak legősibb kövei mellett.

A *Baalbek* című festmény elkészülése után festett kisebb méretű festményén, az *Áldozati kő Baalbekben* című olajképen, Csontváry ismét egybeszerkeszti az áldozókő és a cédrusok motívumát.³ Ezen a baalbeki kőbányában lévő nagy kőtömböt további nagy kőtömbökből álló posztamensre fektetve ábrázolta. Az egész építmény úgy fest, mintha rekonstrukciós kísérlet lenne a fekvő kőtömb szabályos elhelyezésére. Az oltárként felállított kő mögött hét, rendkívül egyenes növésű, szabályos koronájú, azonos magasságú fiatal cédrusfa sorakozik egyenletes közökben. A hét közül két fán hatalmas színes madár gubbaszt. A háttér tájában ciprusok és havas hegyek látszanak. Ez a festmény tiszta festői kvalitásai és ikonikus rendezettsége ellenére nem vált olyan híressé, mint Csontváry két másik, cédrust ábrázoló műve, amelyek közül ebben a tanulmányban csak a *Zarándoklás* foglalkozunk.

Csontváry cédrusábrázolásai közül a két leghíresebb a *Zarándoklás a cédrusoknál Libanonban* című 200×205 cm-es méretű alkotás és az *Egy cédrusfa a Libanonról* című mű, amely 200×260 cm-es vászon és olajkép. Utóbbi később *Magányos cédrus*-ként ismeretes. Mindkét kép 1907-ben készülhetett.

A két 1907-es festmény közül a *Zarándoklás* mozgalmas, sokalakos kép. Mind a magyar, mind a német katalógusban szereplő címe utal vallásos-kultikus tartalmára: *Zarándoklás* illetve *Gebet* (ima).⁴ A csaknem négyzet alakú kép függőleges tengelyébe helyezte el a művész a monumentális kettős törzsű cédrusfát. A fa különlegesen magas, két, majd négy ágra szakadó törzse is nyúlánk. Csontváry képén a kettős törzsű fa szinte édig érő; magasabb, mint amilyen a valóságban lehetett. Csontváry, akár Pierre Belon, s más régi európai utazók, hangsúlyozza a fa „iszonyú” nagyságát. Magyarországon ennek példája Molnár János építészeti munkája és Vörösmarty Tündérvölgy című költeménye.⁵ A festmény szemléltője először a sötétkékből egészen a világító fehérig változó égboltot és a Libanon rózsaszín-fehér gerince előtt magasodó monumentális fakoronát fedezheti fel. A fa törzse vörösesbarna; ágazata az ágcsúcsoknál rózsaszínből égővörösbe fordul. Bár az ágazat néhol töredezett, a korona kúpalakú, szabályos. Az egyik törött ágon nagy színes madár ül. A fa a képsík háromnegyedét betölti, hierarchikus elhelyezésével uralkodik a kompozícióban. Gyökereitől indul jobbra és balra és a vöröses föld, melynek mezsgyéjén a kép baloldalán kis kunyhó látható, majd egy lovas alakja tűnik fel. Mögüle egymás kezét fogó, fehér ruhás lánykoszorú kanyarodik elő, éppen a fát körüljárni indul. Az 1999-es, *A mi huszadik századunk* című székesfehérvári kiállításon emberközébe hozott festményen jól látható volt, hogy a lányok közül az első – szám szerint tízen – szenvedélyes tánclépésekben vonulnak, s fehér ruhájuk belseje égő vörösen villan elő. Nem szüzek ők, hanem inkább tündérek.⁶ Előttük kétágú sípot fúj egy rongyos ruhás, mezítlábas zenész. A kép jobboldalán a vöröses talaj és a hegyek rózsaszínjének határvonala a horizonton egy álló alak látható, majd két egymással

1. Jean-André Pffeffel: A cédrus és az izsóp, mint Salamon király herbáriumának legmagasabb és legalacsonyabb rangú növénye. 1734, rézmetszet. (Megjelent: *Physique sacrée ou histoire-naturelle de la Bible*. Amsterdam, 1734. Tom. 5-e. CCCLXVIII. kép)

szembeforduló, egymás kezét fogó figura, majd ismét apró lovas. A fa törzsénél fehér és fekete ló áll egymáshoz simulva, de ellenkező irányba figyelve, a fehér előretekint, a fekete hátrafelé fordítja fejét.

Az eleven életet a fa alatti mozgások jelentik, ezek közül összefogó vonulat a táncoló lányok csoportja. Teljes számuk tizennyolc, de soruk távolba vész, s így a háttérben további táncoló alakokat sejtet. A táncolókat ló- vagy öszvérhátról az előtérből férfi és női vándorok figyelik, illetve néhányan elfordulva e látványtól, „kifelé” néznek a képből. A kép egyszerre pillanatfelvétel egy időhöz kötött cselekményről, s ikonikus jelrendszer a sátorkupolájú cédrusfa tiszteletéről.

*

A cédrusfa az eurázsiai kultúrkörben évezredek óta csodálat tárgya.⁷ Romlásnak ellenálló faanyaga, élőfa alakjának méltóságteljes szépsége, lelőhelyeinek kultikus tisztelete több kultúrkörben jelen van az időszámítás előtti 3. évezredtől kezdve nyomon követhető források szerint. Az egyiptomiak értékes faanyagát tisztelték. Az ékírásos kultúrákban nemcsak gerenda formájában van jelen. A tündökletes fa, Enki cédrusfája a Gilgames-eposzban is korábbi irodalmi alkotásban, Lugalbanda eposzában jelenik meg, mint egy óriás, amely „ősidők óta hegycsúcson áll”, „árnyéka, mint a kendő, beborítja a hegyek csúcsait, ... gyökerei mint hatalmas kígyók, ... a fa lombjába madárka száll, fészket épít, tojást rak.”⁸ A szép ókori vers folytatása és elemzése felesleges ebben a dolgozatban (elvégezték azt ókortudósok; számomra Komoróczy Géza hozta közel, adta ajándékba dolgozatom egy korábbi változatának elolvasása után⁹), hiszen Csontváry ezt a ma ismert legrégebbi forrást nem ismerhette. A teremtés kezdeténél is jelen volt óriás cédrusfa képét ő az Ószövetségből, Ezékiel és Dániel próféta könyvéből, a zsoltárokból és a különféle természethistóriai biblia-magyarázatokból örökölhette.

A német vagy magyar nyelvű képes biblia gyermekkorától ott volt a család asztalán. Csontváry sokat olvashatta a Bibliát, részleteit racionális és irracionális magyarázatokkal illetve, elemeiből személyes mitológiát formált.¹⁰ Prédikációkat, kommentárokat, a Szentföldet bemutató ismeretterjesztő könyveket, cikkeket német és magyar nyelven egyaránt olvashatott. Antik szerzőket eredetiben, német vagy magyar fordításban szintén olvashatott, hiszen középiskolát végzett. A német irodalom anyanyelvén szólt hozzá, a francia vagy angol irodalmat német vagy magyar fordításokban ismerhette. Nem volt különös irodalmi műveltsége, de tudta értékelni Dante vagy Petőfi világirodalmi nagyságát.¹¹ Gyógyszerészi felkészülése idején olvashatott gyógyszer- és gyógyásztörténeti irodalmat. Biztosan olvasta – véleményünk szerint – a *Vasárnapi Ujságot*, ez a lap vidéken és a fővárosban több nemzedéknek ismeretszerző forrása volt mind az irodalom, mind a művészet, mind a földrajz és történelem, vala-

2. Hubert Robert: Lányok tánca egy obeliszk körül. 1797–1798. (Montréal. Musée des Beaux Arts)

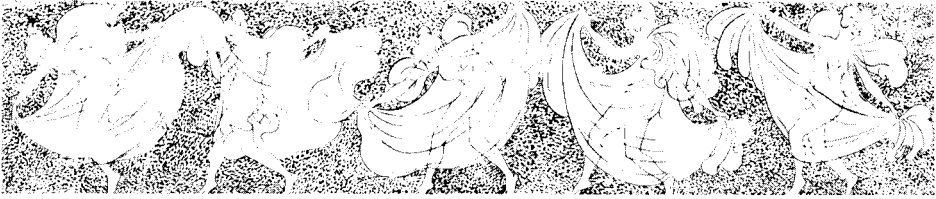
mint a művelődés számos más ágának területén. Más hasonló lap is számitásba jön olvasmányai között. Vörösmartyt, Aranyt, Petőfit olvashatta, Széchenyi István írói munkásságát különösen tanulmányozhatta. Reformterveinél Széchenyire gyakran hivatkozik.¹² A XX. század első évtizedének, a Nyugat nemzedékének írói, költői valószínűleg kívül estek figyelmének körén és semmi bizonyítéka sincs annak, hogy – minden hasonlóság, gondolati párhuzam ellenére – a szimbolizmus első költői, Reviczky Gyula, Komjáthy Gyula lírája ismert lett volna számára.

Mint több Csontváry-tanulmány írója megállapította, Csontváry irodalmi ízlése archaizáló volt. Ennek ellenére mind festői, mind irodalmi hagyatéka archaizáló rétegei mellett a századforduló, a müncheni, bécsi és a magyar szecesszió nyelvén szól, írásai, festményei képalkotási fordulatokban összevethetők Gulácsy Lajos, Ady Endre, Füst Milán alkotásaival.¹³

Csontváry festményeinek megközelítéséhez nem elegendő az irodalmi források ismerete. A képi előzmények fontosságát ismételtelen említünk kell. Csontváry memóriájába raktározódhattak Bibliaillusztrációk és műzeumi festmények, természettudományos és ismeretterjesztő művek grafikai és fényképei. Ezeket szembesítette a szín-fény viszonylataiban legnagyobb gazdagságot nyújtó látvánnyal és egészítette ki „költőileg” saját mítosza hőseivel és kultusz tárgyjaival. Csontváry cédrust ábrázoló festményei történeti ideje mindazonáltal tágasabb, mint a XIX–XX. század fordulója. Visszavezethető a történelem előtti évezredekre, a cédrus jelkép ősi eredetére. E vonatkozásban van hitele Csontváry írásainak: a fa fényessége, tökéletessége hitelesíti a hódolás személyes gesztusait.

*

Németh Lajos monográfiájában s még markánsabban Fülep Lajosnak a monográfia előzményét jelentő disszertációról adott opponensi véleményében az elődöktől eltérő távlatot kap, más időhatárok közé kerül Csontváry művészete.¹⁴ Csontváry művészetének értékeit Fülep nem ismerte fel az 1920-as években, a művek ismerete nélkül élesen bírálta Lehel monográfiáját.¹⁵ A Csontváry képekkel való személyes találkozás és Németh Lajos írásának méltatása után viszont ellenkező végletbe csap ítéleteiben. „Olyan művek, mint a Panaszfal, Mária kútja, a két Cédrus, Taormina, hogy csak a nagyokat említsem, a művészet egész történetének, Altamira, Lascaux és társai szintén csak csodálatosnak nevezhető barlangképeitől máig legmagasabb csúcaival vannak egy magasságban, s aki alkotta őket, nemcsak nagy nemzeti vagy századi, hanem világtörténeti jelenség.”¹⁶ Ez a Csontváry prózájával rokon szerkezetű és ihletésű mondat már a székesfehérvári tárlat után hangzott el Fülep híres interjújában. Az opponensi véleményben egy konkrét párhuzam példája előzi meg: „a század első felének legkiválóbb német irodalomtudósa, Karl Vossler, nagy művében¹⁷ a Divina Commedia genezisét, tehát korát Egyiptomon, Babilonián stb. kez-

3. Josef Engelhart: Terv. (Megjelent: Ver Sacrum, I. 1898. 3.sz. 26.)

4. Wilhelm Volz: A nimfák felvonulása és tánca. 1901. (Megjelent: Kunst für Alle, 1901–1902. 419.)

di, évezredekkel előbb, mint Dante élt, és kora a szokott fogalmak szerint, még legbővebben számítva is elkezdődött.”¹⁸ Fülep, mint a következő mondatban maga is aláhúzza, szintén elfogadja ezt a genezist, s lényegében hasonlót tételez fel Csontváry művei esetében. Németh Lajos későbbi műveiben – így a Baalbekről írt monográfiában¹⁹ – elfogadja ezt az okfejtést. A cédrusokat ábrázoló festmények elemzésében Németh Lajosnál az impresszionizmus és divizionizmus jegyei mellett „a reneszánsz klasszikus kompozíciók mértani rendjét idéző kristálytisza képszerkezet” formálja vizualitássá az archetipikus képzeteket.

Nemcsak a szimbolikus jelentésű szent fa motívuma nyúlik vissza több évezredre, hanem a *Zarándoklás*-kép másik meghatározó motívuma, a körtánc is. Kultikus körtáncok megjelennek már a történelem előtti korban, a Kr.e. 6–7. évezredben keletkezett susai kerámiákon s ezeken túl csaknem minden kultúrkörben az egész földtekén. A szent tánc görög-római korban keletkezett példáiról már gazdag irodalom emlékezett meg a XVIII–XIX. század fordulóján, sőt plasztikában, festészetben utánczóik is szép számmal voltak.²⁰

A múlt költői-festői felidézése sorából kiemelhető a XVIII. század egy kiváló francia festőjének, *Hubert Robert*-nek egy 1798-ban készült festménye, melyen egy óriási törött obeliszk, egy piramis és más antik épület-részlet látható Piranesi rajzai és metszetei módszerével egybekomponálva. Az obeliszk körül egy alkalmi zenész sípszavára „modern” öltözetű fiatal lányok táncolnak elő, s a festő korának hódolatát közvetítik a gigantikus romok egykori alkotói felé.²¹

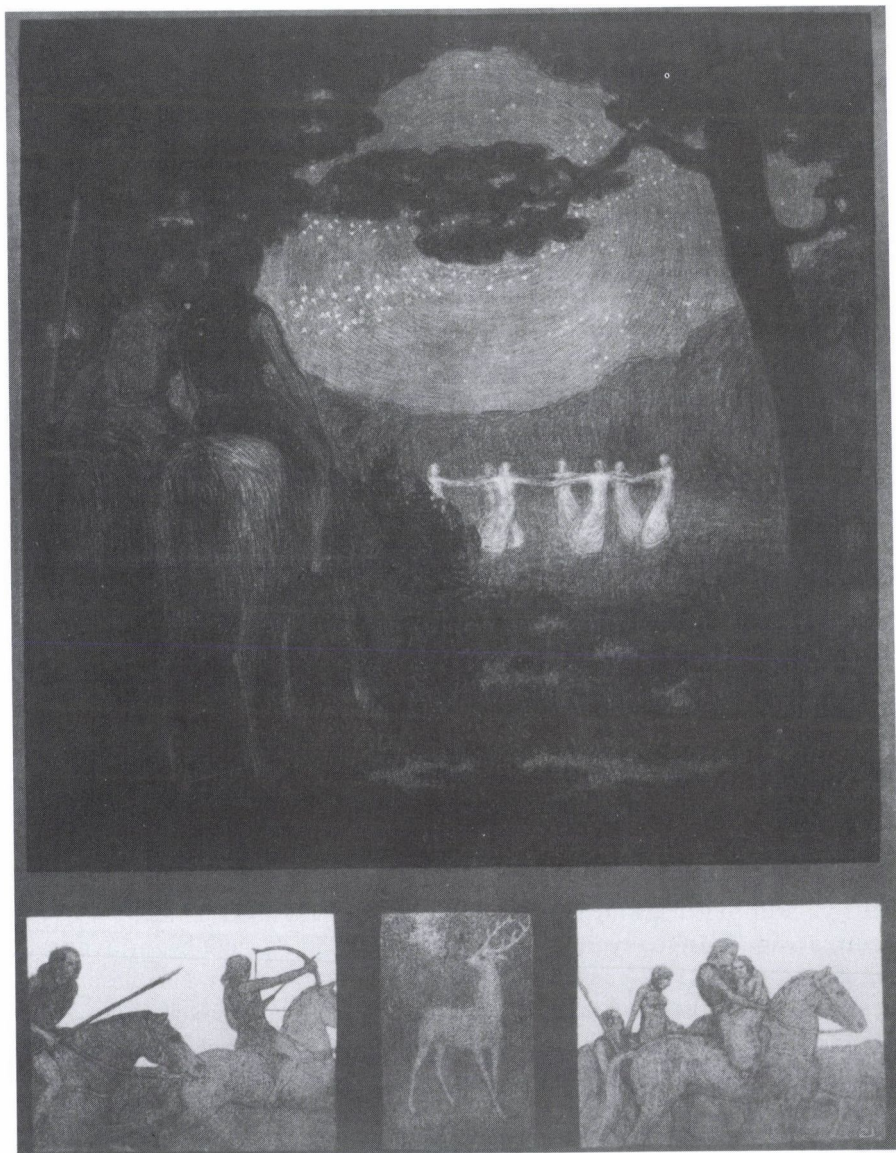
Az angol festészetben a nagy hagyománytisztelő és mégis nagy újító *Turner* fest hasonló kompozíciókat. Egyik festményén Jupiter Panellinus temploma látható restaurálva, amelyet első itáliai útja előtt készített (1816) *Turner* az antik templomot metszetről tanulmányozta, a táncoló alakokat pedig egy antik frízről másolta a képre.²²

Az impresszionizmus és a posztimpresszionizmus friss színekkel és fényekkel, a szecesszió mozgalmas vonalkultúrával, rafinált érzékiséggel gazdagította az archeologizáló-historizáló tematikát.

A Karlsruheban, Münchenben, Párizsban tevékenykedő *Ludwig von Hofmann* táncoló bacchánsnőket ábrázoló rajzai és festményei a régi kultúrák és kultuszok eleveenségét természetes érzéki gazdagságában támasztják fel.²³ A tánc a szabadban téma közhely a XIX. században, cédrusoknál azonban – tudomásunk szerint – *Csontváry* festménye előtt vagy vele egy időben festményen Európában nem táncoltak. Kultikus táncábrázolások sorára lelhetünk az európai nagy kivonulások, szecessziók éveiben 1890–1910 között az egykori híres müncheni, berlini, bécsi művészeti lapok, a *Jugend*, a *Pan*, a *Ver Sacrum* hasábjain, a téma jelen van olyan, ma kevésbé ismert magazinokban is, mint a Münchenben kiadott *Die Kunst für Alle*.²⁴ *Csontváry*nak csak a berlini, müncheni, bécsi szecesszió kiállításainak anyagát kellett átnéznie, vagy felütnie egy-egy német vagy francia művészeti lapot, s mindenütt táncoló nimfákat láthatott maga körül. A kilencvenes években *Csontváry*val szoros kapcsolatban lévő *Hollósy Simon* egyik nagyméretű művén egy közelebről meg nem határozható tájba helyezi el a táncot járó „modern nimfáit”.²⁵

A szecesszió mestereinek kedvelt témája volt az ősi vagy modern táncosok ábrázolása, ruhásan vagy ruhátlanul a szabad természetben. (v.ö.: *Vaszary János: Szőnyegterv*, *Körösői Kriesch Aladár: Sámánok körtánca*, 1912, *Faragó Géza: Modern nimfák*, *Batthyány Gyula: Rege*, *Márk Lajos: Plakáatterv*, *Beck Ö. Fülöp: Tánc*, *Medgyessy Ferenc: Tánc*.) Ezeknek a festményeknek, rajzoknak, reliefeknek azonban többnyire nincsen történeti távlata, sem ikonikus telítettsége.²⁶ A görög kultúra táncábrázolásainak emelkedettsége, a keleti miniatűrök gesztusainak csiszoltsága nem jellemző rájuk – ezek viszont összemérhető minőségek, még ha nem is előképek – *Csontváry* festményei esetében.²⁷

Csontváry közvetlen írott forrása lehetett, mert magyar őstörténeti elgondolásaival is találkozott, *Káldy Gyulának A régebbi és újabb magyar táncokról* írt felolvasása a millennium idején, melyet a Magyar Történelmi

5. Zichy István: Rege a csodaszarvasról. Hunor és Magyar. Lányok és tündérek tánca. 1905. (MNG Grafikai osztály)

Társulat füzetben is kiadott.²⁸ Káldy írásában a honfoglalásra és a honfoglalás előtti időre visszakövetkeztetve szó esik arról, hogy „a hunok és a régi magyarok nemcsak ének mellett földelték el halottaikat, de a sírdomb körül befejezésül lassú körtáncot is jártak.”²⁹ Egy másik ősi táncformának tartja Káldy azt, hogy a pogány ősök áldozatainál „fiatal leányok illatos füveket szórtak az oltár lángjába, lenge körtáncot lejtettek, mialatt a táltos a szertartást végezte”.³⁰ „Feszty Árpád *A magyarok bejövetele* című körképén – bizonyára épp Káldy nyomán – híven odafestette őseink áldozatához a körben lejtő lányokat” – olvassuk egy 1924-ben kiadott szakönyvben.³¹

A mitológiai témákat megjelenítő magyar művészek legtöbbször a XIX–XX. század fordulóján is a magyar őstörténet foglalkoztatta. A kevés számban fennmaradt legendák közül a legszebb a már ókori és középkori forrásokban is szereplő csodaszarvas-rege. Prokopiosz hun (kimmer) legendaként írta le Utigur és Kutrigur testvérpár történetét, akiknek szarvastehén mutatja az utat az új haza felé egy mocsáron át. „Kronikáink hun-magyar származású mondájának hősei Hunor és Mogor (Major)” – írja 1923-ban megjelent őstörténeti könyvében Zichy István. Zichy könyvében más helyen ír az ősök szent táncairól, melyek termékenységű varázslások részei voltak.³² A Kézaitól Arany Jánosig sok irodalmi alkotásban feldolgozott csodaszarvas-történet kiemelt motívuma a nőrablást megelőző elragadtatás, amikor a szarvast úzó testvérpár és kísérete megpillantja az éji mezőn a tündérek és királylányok táncát, s elfeledkezve vadász céljukról, új fordulatot adnak a történetnek. Ezeket a részleteket sokan rajzolták, festették. Székely Bertalan a történet sodrását élte át lovasaival, vágató leányrablóinak féktelen mozdulataival. Mások, mint nagy méretű, színes litográfiáján Zichy István, a rablás előtti elragadtatott élményt emelték ki az esemény sorból.³³ Zichy litográfiája 1905-ben készült, 1906 áprilisában már kiállításon szerepelt. Az arisztokrata festő Münchenben Hollósy Simon tanítványa volt, Nagybányán is dolgozott, és később a gödöllői művésztelep tagjaként alkotott. A Vasárnapi Ujság 1906-os évfolyamában igen nagy dicséretet kap említett litográfiája, amelynek fő képén „Hunort és Magyarat láthatjuk, amint lovaikon ülve az erdő sűrűjéből szemlélik az üde pázsiton táncoló szüzeket...”³⁴ Zichy nem helyezi bibliai tájra a magyar őstörténeti legendát, semmit nem tesz hozzá az ismert regéhez. Csontváry láthatta Zichy művét, ismerhette az alkotót, de számára kevés lehetett a historikus közeledés a múlthoz. Ő különböző archaikus és modern elemekből új, személyes mítoszt alkotott, melynek kétségtelen része lett a regében szereplő leányok körtáncának motívuma.

Csontváry *Zarándoklás* című festményén a lovon, öszvéren érkező vándorok kortalan keleti viseletben vannak. A mezítlábasan táncoló lányok fehér ruhája, harangalakú, hosszú szoknyája és széles lebegő ruhauja egyszerre archaikus és mégis valamilyen módon a századforduló divatját idéző. Táncuk bár ősi egyszerűségű, egyben keresett, extatikusan kitarul-

6. Csontváry Tivadar: Zarándoklás a cédrusoknál Libanonban. 1907. (MNG)

kozó. Az alakok lánca kettős csoportokra tagolódik, a csoportok különböző mozgásfrázisokat mutatnak be. Ez a megfigyelés arra a feltevésre késztet, hogy Csontváry táncolójának fénykép előzményei lehetnek a XIX–XX. század fordulójának táncot, illetve mozgásfázisokat ábrázoló fényképein. Csontváry európai utazásai során láthatta Párizsban *Eadward Muybridge* mozgásfotóit, vagy róluk kiadott könyveket, amelyek között leplekben táncoló lányalakokról is készültek tanulmányok.³⁵ Ismerhette már mozgófilmeken a táncot, a mozgás különböző fázisait, láthatott a táncnak a századfordulón megújuló tendenciáiról fényképeket és olyan táncprodukciókat is, amelyek a görögség művészetfelfogását igyekeztek rekonstruálni.

Csontváry feljegyzéseiből és leveleiből kiolvasható, hogy a cédrusokkal, mint történelmi „lényekkel”, ábrázolásukkal mint történelmi-mitológiai

témával foglalkozott. A természet alkotásának filozófiáját szembeállítja a történelem más nagy alkotásainak mondanivalójával: „Nem Karthago, Byzánc, s nem a pyramisok kacérkodó sphynxje az őszinte, hanem az élet, a hatezer esztendő t él t cédrusok bölcselete szól hozzánk, mint igazságnak érzete.”³⁶ Több helyen párhuzamba állítja az emberi művelődéstörténetben fellelhető eredményeket a hatezer éves libanoni cédrusokkal és Baalbek „tízezer éves” Nap-templomának romjaival. Itt a cédrusnak ahhoz a jelentésköréhez ért el, amelyben számára a cédrus a magyar „népfaj” tehetségét, történelmi életét, múltbeli és jövőbeli hatalmát, kultúrájának, történelmi szerepének jövőre megújulását példázza.

A cédrus Csontvárynál a természetnek magasabb szellemi erő től való függőségét példázza. Naivabb formában, de Csontváry éppen úgy foglalkozik a természet és természetfeletti világ kapcsolatával, mint a középkori teológusok, újkori filozófusok és költők. Csontváry szövegeiből kirajzolódik a Teremtő-alkotónak, a világ fundátorának alakja, az időnek, mint isteni adománynak a felfogása, s a természet tárgyait a világ energiájával betöltő Istennek, mint művésznek a szemlélete, a keresztény világszemléletet romantikusan átalakított formában.

Csontváry a cédrusokat mindezek mellett a nemzeti létezés szimbólumának érzi – ennek a gondolatnak vannak előzményei mind az Ószövetségben, mind a zsidó és keresztény európai kultúrkörökben. A történelmi lét belesimul a természeti létbe, s mindkettő az Isten, a világfejlesztő energia létezési formájába és terv szerinti alkotásaiba.

A próféták (Ezékiel 31, Dániel 4) és a 28(29) zsoltár kivágásra ítélt cédrusfaja nagy ókori birodalmak kevélységének, magasba törésének büntetését jelenti, tehát a cédrus már itt is történelmi jelkép. A teremtés idejétől meglévő hatalmas paradicsomi cédrusfa/életfa motívum (Zsoltárok, Jézus Sirach) viszont az örökkévalóság és az idő összefüggéseiről ad példát. Csontváry festményén – és még inkább késői írásaiban – a két különböző hagyományos jelentéskör szintetizálását kísérelte meg.

JEGYZETEK

¹ NÉMETH Lajos: La vie et l'art de Tivadar Csontváry. *Acta Historiae Artium*, X. (1964) Fasc. 1–2. 125–169. – NÉMETH Lajos: *Csontváry Koszika Tivadar*. Bp. 1964. Második bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, 1970. (nagy bibliográfiával). – GERLÓCZY G. – NÉMETH L.: *Csontváry emlékkönyv*. Budapest, 1976. FÜLEP L.: Németh Lajos: „Csontváry művészete” című doktori értekezésének vitája. F. L. opponensi véleménye. *Művészettörténeti Értesítő*, 1968. XVII. évf. 3–4. sz. 269–274. újabb

kiadása: *Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok. 1920–1970*. Szerk. Tímár A. Bp. 1976. 477–493. JÁSZAI G.: *Csontváry. Kritikai jegyzetek*. München, 1965. HAMVAS B.: Csontváry nagy cédrusa. A Pathmos című esszégyűjteményből. *Új Symposium*, 1972. 84. sz. 1870 skk. Újraközölve: HAMVAS Béla *harminchárom esszéje*. Budapest, 1987. Bölcsész Index: Tartóshulám. (Szerk. Beke L., Csanády D., Szóke A. Az esszékötetet válogatta, szerk. és a bevezetőt írta Dúl Antal) 307–309, NAGY

- L.: *Versek és versfordítások*. Budapest, 1975. I. 376, 409. PERNECZKY G.: Csontváry kiállítás Székesfehérvárott. *Új Írás*, 1963. augusztus. Újra közölve: *Csontváry emlékkönyv*, 246–248. A rejtőzködő Csontváry. *Holmi*, V. évf. 1993. márc. 332–351. Német nyelven: Wer war Csontváry? In: *Tivadar Kosztká Csontváry 1853–1919*. Haus der Kunst. München, 18. nov. 1994 – 29. Januar, 1995. 17–41. Ugyanez a tanulmány svéd és angol nyelven a stockholmi illetve rotterdami Csontváry kiállítás katalógusában; KOVÁCS P.: Csontváry mint ürügy. Adalék a kultúrpolitika változásainak mechanizmusához. *Művészettörténeti Értesítő*, 1994. XLIII. évf. 1–2. sz. 189–191.
- ² Vö. *Csontváry emlékkönyv* 1. jegyzetben i. m. 183–190. GUITERMAN, H. – BRIONY, L.: *David Roberts*, London 1978; SZABÓ J.: Csontváry Tivadar utazásai. *Ars Hungarica*, 1993/1. 46/a, b kép.
- ³ *Csontváry dokumentumok I.* Csontváry írások Gegesi Kiss Pál hagyatékából. A kötetet szerkesztette, jegyzetekkel ellátta, a bevezető és záró szöveget írta MEZEI Ottó. Budapest, Új Művészet kiadó, é. n. Csontváry nem eredeti kézírásban fellelt írásai között a festmény motívuma (címe): „Energia által létrehozott áldozó kőoltár” (122.), „napimádó elődeink áldozók oltárához hasonló” (154.), „21 méter hosszú áldozók oltár” (168.), „Attila köve” (172.). E kiadványban a cédrusok 1910-ben, az Attila köve 1913-ban készült alkotásokként vannak feltüntetve.
- ⁴ A berlini kiállítás katalógusa megjelent: *Csontváry emlékkönyv* i. m. 119–120.: Katalog der Bildergalerie von Th. v. Csontváry-Kosztká (Tschont-wari-Kost-ka. Kunstmaler. Berlin. Kochstrasse. Nr. 3. „Gebet bei den uralten Cedern im Cedernwäldchen von Libanon) 5000 bis 6000 Jahre alte Stamme von 5 bis 6 m Durchmesser. Abendröte.” *Csontváry dokumentumok I.* 45.: így szól a kép leírása: „A Zarándoklat a cédrusokhoz az arabok évenként augusztusban zarándokló ünnepélyt rendeznek a cédrusokhoz – a cédrusok azok a fák, melyeknek tövében a nyarat töltöttem.” Az 1908-as budapesti magyar katalógusban szereplő címet használtuk e dolgozat címéül.
- ⁵ BELON, Pierre (Petrus Bellonius): *De admirabili operum antiquorum et rerum suspicendarum praestantia*. Parisiis, 1553.; *De arboribus coniferis, resiniferis...*, Parisiis, 1553; MOLNÁR János: *A régi jeles épületekről kilentz könyv*. Nagyszombat, 1760. 65; VÖRÖSMARTY Mihály: *Tündérvölgy, Összes verse*, Budapest, 1955. 210.
- ⁶ KOVÁCS Péter – KOVALOVSKY Mária: *A mi XX. századunk*. Kiállítási katalógus, Székesfehérvár, 1999. Az 1963-as székesfehérvári Csontváry-kiállítás tette ismertté a festményt, jóllehet korábban is kiemelten foglalkozott vele KÁLLAI Ernő: *Új magyar piktúra*. Budapest, 1926. 101–106, RABINOVSKY Máriausz: *Csontváry. Új Szín*, 1931, 1. sz. 39–44. közölte YBL Ervin Csontváry-albuma (1958). Az utóbbi album képeinek nézegetése közben, 1959–60 körül, számomra egyetemi kollégám, Dávid Ferenc lelkes magyarázata ajándékozta ezt a témát. Köszönet érte!
- ⁷ SZABÓ, J.: „Cedrus aeternitatis hieroglyphicum”. *Iconology of a Natural Motif. Acta Historiae Artium*, Tomus XXVII. Fasciculi 1–2. Budapest, 1981. 1–127, további irodalommal.
- ⁸ Lugalbanda eposza, ford.: KOMORÓCZY Géza. *A sumer irodalom kistükré*, Budapest, 1983. 152.
- ⁹ Köszönetet kell mondanom Komoróczy Gézának, aki e témám szempontjából felbecsülhetetlen filológiai adatra felhívta a figyelmemet. A cikk adatai: CIVIL, M.: *Early Dynastic Spellings*. In: *Oriens Antiquus* 22, 1983. 1–5. 2 skk. hurin / eren: 1. sasféle, 2. cédrus. Így egy korábbi Komoróczy fordítás (Fénylő ölednek ... 2. kiadás 151 skk) szövegében az Enki sasfája kifejezés Enki cédrusfajaként is érthető. A Lugalbanda eposz irod.: WILCKE, C.: *Das Lugalbanda-Epos*. Wiesbaden, 1969. 3, 49, 93–95. (itt még régi fordításban), AFANASZJEVA, V. K.: Lugalbanda, Sumerszkoje szkazanyije. *Obeliszki szvobodni. Vosztocsni almanach*. V. Moszkva, 535–551. II.
- ¹⁰ Csontváry és a Biblia kapcsolatáról vö. *Csontváry emlékkönyv ...és Csontváry dokumentumok II.* A Gerlőczy-féle Csontváry kézirat Romváry Ferenc olvasatában. Budapest, Új Művészet Kiadó, [1996.] 169, valamint *Csontváry dokumentumok I.* 100, 101, 143.
- ¹¹ *Csontváry dokumentumok I.* 49–50, 76; *Csontváry dokumentumok II.* 102, 103, 175.

- ¹² SZÉCHENYI I.: *Hitel*. Pest, 1830. Újabb kiadása: *Összes művei* I. Budapest, 1904. Csontváry reflexiói: vö. *Csontváry emlékhönyv* i. m. 42, 44–46, 47, 56, 57, 87; *Csontváry dokumentumok* II. 12/b tétel.
- ¹³ ADY Endre *Összes versei*. Budapest, 1956. II. 144. (Élet helyett órák, Énekek éneke így énekellek), I. 117. (Az ós Kaján), 7. (Góg és Magóg fia vagyok én), 87, (A platánfa álma), 34. (Ihar a tölgyek között), I. 18. (Ima Baal istenhez), I. 26. (Sírás és Életfa alatt), I. 167. (Ahol Árgyirus alszik). Gulácsy Lajos kéziratai. OSZK Kézirattár 124/123. Közölve: GULÁCSY L.: *Pauline Holseel. Regény*. Budapest, Ferenczy Kiadó, é.n. 24–25. FÜST Milán: A magyarokhoz. *Válogatott versei*. Budapest, 1934. A Nyugat kiadása, 55–56.
- ¹⁴ FÜLEP L.: Németh Lajos: „Csontváry művészete” című doktori értekezésének vitája, opponensi vélemény, i. m. 485–487.
- ¹⁵ FÜLEP Lajos: *Műkedvelők bővedje. Ars Una*, 1923. Új kiadás: FÜLEP Lajos: *Művészet és világnézet*. Bp. 1976. 399–405.
- ¹⁶ FÜLEP Lajos: Csontváryról hangszalagon. *Kortárs*, 1963. Új kiadás: FÜLEP Lajos: *Művészet és világnézet*. Bp. 1976. 621.
- ¹⁷ VOSSLER, Karl: *Die Göttliche Komödie. Entwicklungsgeschichte und Erklärung* I–IV. Heidelberg, 1907.
- ¹⁸ FÜLEP: Németh Lajos ... i. m. 487.
- ¹⁹ NÉMETH LAJOS: *Baalbek*. Budapest, 1981.
- ²⁰ OESTERLEY, W.O.: *The sacred dance*, Cambridge 1923; PROUDHOMMEAU, G.: *La dance grecque antique*, Paris 1965, Van BAAREN, TH.P.: *Selbst die Götter tanzen (Sinn und Formen des Tanzes in Kultur und Religion)*, Gütersloh, 1966; GRINNER, R.: *The Revived Greek Dance. Its Art and Technique*, London, 1933, 1936, 1944.
- ²¹ LEVEQUE, J.: *L'art et la revolution française*. Neuchâtel 1987. – BURDA, H.: *Die Ruine in den Bildern Hubert Roberts*. München, 1967. – KOVÁCS K.: A romok költészete. Hubert Robert Diderot művészetkritikai írásai tükrében. *Művészettörténeti Értesítő*, 1977/3–4. 139–146.
- ²² POWELL, C.: *Turner in the South...* New Haven–London, Yale University Press, 1987. fig. 61.
- ²³ Vö. FISCHER, O.: Ludwig von Hofmann. Bielefeld und Leipzig, 1903.
- ²⁴ *Pan* (Berlin) IV. (1898) I–II. 14 (Max Klingner fejléc) *Der Jugend* (München) II. (194
35. sz. címlap II. (1904) 38. címlap, *Ver Sacrum* I. (1898) 3. sz., IV. sz. – 16. (François Corabin: A szerpentin táncosnő.) – *Die Kunst für Alle*, 1901–1902 évf. 419. Wilhelm Volz: *Nimfák felvonulása és tánca*, 471. (F.A. v. Kaulbach *Bacchánssnők*), 1906. évf. 422. (Ludwig von Hofmann *Dionysosi menet*)
- ²⁵ Hollósy Simon: *Táncoló lányok az erdőszélen*, 1895 körül. o. v. 151×200 cm. Magyar Nemzeti Galéria tul.
- ²⁶ Vö. SZABADI Judit: A magyar szecesszió művészete. Festészet, grafika, szobrászat. Budapest, 1979. XXVII, valamint 140, 235, 264, 312, 315. sz. képek.
- ²⁷ Elképzelhető, hogy Csontváry az Urániában látta és hallotta 1901-ben Pekár Gyula: A Táncz című előadását, melyhez az ókor, középkor, XVI–XVIII. század és a magyarság táncait híres magyar színésznőkkel és tánckarokkal filmre vette Zsitkovszky Béla. Irod.: *Képes Folyóirat*, II. évf. 1901. 267–271. – MOLNÁR I.: Zsitkovszky Béla a magyar film úttörője. *Filmkultúra*, 1961. 9. sz. 112–132.
- ²⁸ KÁLDY Gyula: A régibb és újabb magyar táncokról. 1567–1848. *A Magyar Történelmi Társulat felolvasásai*. II. (1896) – Magyar táncok. In: *Pallas Lexikon* XII. 1896. 183–185.
- ²⁹ KÁLDY i. m.
- ³⁰ KÁLDY i. m.
- ³¹ RÉTHEI PRIKKEL M.: *A magyarság táncai*. Budapest, 1924. 1–2, 99. – Feszty Árpád körképe: *A magyarok bejövetele. Magyar Kereskedelmi Közlöny*, Budapest, 1899.
- ³² ZICHY István: *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*. Budapest, 1923. 15.
- ³³ Zichy István bemutatkozó kiállítása. 1906. április: Budapest, Múbarátok köre. *Hunor és Magyar*, kőrajz, Múcsarnok 1909. Irodalom: *Modern magyar litográfia 1890–1930*. Miskolc, 1998. Miskolci Galéria, kat. 143. sz., 117. kép; GELLÉR Katalin: Szecessziós művészi litográfiák, i. h. 63. skk. – *Székely Bertalan (1835–1910) kiállítása*. Magyar Nemzeti Galéria, 1999. szeptember – 2000. január 30, szerk. BAKÓ Zsuzsa. Budapest, 1999, kat. 191–200. sz. (HESSKY O.).
- ³⁴ Vasárnapi Ujság, 1906. 238–239.
- ³⁵ MUYBRIDGE, E.: *The Human Figure in Motion*. New York, 1955. Előszó: Robert Tait.
- ³⁶ *Csontváry dokumentumok* II. 202.